

ЛОБІЗМ У ПРАВОТВОРЧІЙ ДІЯЛЬНОСТІ ОРГАНІВ ПУБЛІЧНОЇ ВЛАДИ: ЗАРУБІЖНИЙ ДОСВІД ТА ШЛЯХИ ЙОГО ВИКОРИСТАННЯ В УКРАЇНІ

У статті досліджено форми и правові механізми лобіювання у правотворчій діяльності органів публічної влади країн розвиненої демократії. Встановлено, що згідно з європейськими вимогами щодо лобістської діяльності вона повинна бути врегульована на законодавчому рівні, бо нелегальний лобізм становить серйозну загрозу демократичним цінностям. Проаналізовано зміст законопроектів «Про лобізм» та «Про лобіювання», та виявлено їх недоліки. Запропоновано основні шляхи використання в Україні зарубіжного досвіду правового регулювання лобізму, зокрема прийняття відповідного законодавчого акта і запровадження юридичної відповідальності за участь у позаправових лобістських відносинах.

Ключові слова: лобізм, нормативно-правові акти, досвід, правотворча діяльність, органи публічної влади.

Svitlana Kozulina

Associate Professor of Law and Legislative Process Department
of ORIPA NAPA under the President of Ukraine,
PhD in Public Administration

LOBBYING OF PUBLIC AUTHORITIES IN THE LEGISLATIVE PROCESS: FOREIGN EXPERIENCE AND THE MODELS FOR IMPLEMENTATION IN UKRAINE

Raising of problem.

Lobbying is one of the usual and popular mechanism of purposeful influence of community at government during the adoption of laws in many democratic countries in the world.

But there is no actually the legal mechanism of lobbying in Ukraine. The society and even specialists consider the lobbying more of the time like illegal activity which don't correspond its sense and experience of many foreign countries with developed democracy.

The purpose of the article – investigation of existing forms and legal mechanisms of lobbying in lawmaking activity of public authorities of the countries with developed democracy and Europeans requirements for lobbying actions, and also our propositions of the main ways of their using in Ukraine.

Exposition of basic material.

Lobbying may be considered like one of the most widely used form of influence of voluntary association of people (group of interests) on the government in the modern democratic societies.

Historically with appearing of lobbying there is a problem with its legal regulation. At the first time the lobbyists commenced the absolutely legal activity in the USA.

The different countries of the world with according of their proper laws, norms and existing democratic institutions want to find the ways of regulating the lobbying activity.

In 2000 due to adoption of corresponding legislative act, lobbying was legalized in Lithuania, during 2005-2006 – in Poland and Hungary.

In 2010 the Parliamentary Assembly of the Council of Europe (PACE) approved the European code of conduct about lobbying, in which there is noted that absence of regulation of lobbying activity at the legislative level deduce the actions of the groups of interest out of public control and undermine the confession for authorities.

In september-october 2016 at The Supreme Council of Ukraine there were registered two bills: “About lobbyism” № 5144 from 20.09.2016 and “About lobbying” № 5144-1 from 05.10.2016.

Nevertheless the both bills contain certain limitations and don't make interdictions for corruption in the lawmaking sphere.

Conclusions.

It is necessary to pass a law concerning regulation of lobbying relations. This fact is proved by european demands and by experience of countries with developed democracy. .

The sphere of this law should be applied on all legal acts and their projects of all public authorities. Besides it is necessary to introduce strict legal responsibility for violation of legal requirements in the sphere of lobbying activity.

Key words: lobbying, legislative acts, experience, lawmaking activity, public authorities.

Козулина Светлана

*доцент кафедри права и законотворческого процесса
ОРИГИ НАГУ при Президенте Украины, к.гос.упр., доцент*

ЛОББИЗМ В ПРАВОТВОРЧЕСКОЙ ДЕЯТЕЛЬНОСТИ ОРГАНОВ ПУБЛИЧНОЙ ВЛАСТИ: ЗАРУБЕЖНЫЙ ОПЫТ И ПУТИ ЕГО ИСПОЛЬЗОВАНИЯ В УКРАИНЕ

В статье исследованы формы и правовые механизмы лоббирования в правотворческой деятельности органов публичной власти стран развитой демократии. Установлено, что согласно европейским требованиям о лоббистской деятельности она должна быть урегулирована на законодательном уровне, так как нелегальный лоббизм представляет серьезную угрозу демократическим ценностям. Проанализировано содержание законопроектов «О лоббизме» и «О лоббировании», и выявлены их недостатки. Предложены основные пути использования в Украине зарубежного опыта правового регулирования лоббизма, в частности принятие соответствующего законодательного акта и установление юридической ответственности за участие в внеправовых лоббистских отношениях.

Ключевые слова: лоббизм, нормативно-правовые акты, опыт, правотворческая деятельность, органы публичной власти.

Постановка проблеми. Необхідність створення державою сприятливих умов для розвитку громадянського суспільства, різноманітних форм демократії участі, налагодження ефективної взаємодії громадськості з органами державної влади та органами місцевого самоврядування зумовило затвердження Указом Президента України від 26.02.2016 № 68/2016 «Національної стратегії сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020 роки». В цій Стратегії зазначається, що активне, впливове і розвинене громадянське суспільство є важливим елементом будь-якої демократичної держави та відіграє одну з ключових ролей у впровадженні нагальних суспільних змін і належного

врядування, в управлінні державними справами і вирішенні питань місцевого значення, розробці й реалізації ефективної державної політики у різних сферах, утвердженні відповідальності перед людиною правової держави, розв'язанні політичних, соціально-економічних та гуманітарних проблем [6].

Вітчизняні науковці, зокрема В. Ф. Нестерович, справедливо наголошують, що сучасна модель взаємодії органів публічної влади та громадськості у сфері правотворчості має забезпечувати задоволення прав та інтересів різних соціальних груп і реалізацію ефективної державної політики, враховуючи потребу збалансування інтересів національного, групового й індивідуального рівнів. Проте на сьогодні процес удосконалення чинного законодавства України в напрямку унормування обов'язкових для органів публічної влади та їх посадових осіб процедур та механізмів впливу громадськості на відповідних етапах прийняття нормативно-правових актів є не виправдано повільним [8].

Так, ще 22.04.2009 розпорядженням Кабінету Міністрів України № 448-р була схвалена «Концепція проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів» [11]. У цій Концепції зазначається, що одним з усталених і поширених у багатьох демократичних державах світу механізмів цілеспрямованого впливу громадськості на органи державної влади під час прийняття ними нормативно-правових актів є лобіювання. Лобіювання, що здійснюється за участю професійних лобістів, лобістських об'єднань, діяльність яких спрямована на реалізацію легітимних інтересів осіб шляхом цілеспрямованого впливу на органи державної влади, їх посадових і службових осіб з метою прийняття соціально необхідних нормативно-правових актів, є невід'ємною складовою частиною сучасного політико-правового процесу в демократичному суспільстві. Лобісти та лобістські об'єднання виконують важливу функцію посередників між громадянами, інститутами громадянського суспільства, суб'єктами господарювання і органами державної влади, інформуючи зазначені органи про інтереси різних соціальних груп населення, стан справ у різних сферах суспільного життя. Лобіювання виконує функцію організаційного упорядкування плюралізму суспільних інтересів. До того ж лобіювання є особливим механізмом зворотного зв'язку, що дає змогу суспільно оцінити результати реалізації державної політики.

Однак дотепер правових механізмів лобізму в Україні не існує, а лобіювання здебільшого сприймається суспільством та іноді розглядається науковцями як позаправова діяльність, але це не відповідає його сутності та досвіду багатьох зарубіжних країн розвиненої демократії.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. У сучасній Україні лобіювання пов'язане з незаконним тиском на представників публічної влади та корупцією, тому і викликає різко негативне ставлення пересічних громадян до нього. Проте, незважаючи на таке сприйняття лобізму в українському суспільстві, на сьогодні серед більшості науковців та практиків вже досягнуто спільне розуміння, що ефективного врядування неможливе без дієвих і легальних механізмів залучення максимально широкого спектра зацікавлених груп до правотворчості органів публічної влади. Одним із таких механізмів і виступає лобізм. Легалізація лобістської діяльності в Україні покликана не лише створити правові механізми для залучення позапартійних соціальних груп до процесу підготовки та ухвалення державних рішень, але і сприяти детінізації взаємодії зацікавлених груп, перш за все бізнесу, з органами державної влади та посадовими особами, а отже, зниженню рівня політичної корупції [3].

Окремі питання лобістської діяльності, в т. ч. форми лобізму, що існують у країнах світу, досліджували фахівці різних наук, зокрема: Т. Богиня, Л. Герасіна, М. Недюха,

В. Нестерович, Р. Мацкевич, О. Порфімович, М. Федорін та інші. Варто зауважити, що в основному вітчизняні автори наполягають на легалізації лобізму в Україні, але єдиної думки серед науковців все ж немає. Так, наприклад, доктор юридичних наук, професор Дьомін стверджує: «Лобіювання приватних інтересів порушує конституційні принципи, що, в свою чергу, призводить до нігілістичного ставлення до антикорупційних розробок та механізмів, зневіри в досягненні позитивних результатів...» [4, с. 56].

Отже, різні підходи науковців до сутності лобіювання у правотворчій діяльності органів публічної влади свідчать про те, що існуючі форми, методи та джерела правового забезпечення лобізму в країнах світу, види юридичної відповідальності за незаконне лобіювання тощо, ще недостатньо детально вивчено у вітчизняній науці. Це, а також відсутність якісних правових механізмів легалізації лобізму в Україні, й обумовило актуальність даної статті.

Метою статті є дослідження існуючих форм і правових механізмів лобіювання у правотворчій діяльності органів публічної влади країн розвиненої демократії та європейських вимог щодо лобістської діяльності, а також пропонування основних шляхів їхнього використання в Україні.

Виклад основного матеріалу. У Великому енциклопедичному юридичному словнику, виданому за редакцією академіка НАН України Ю. С. Шемшученка, лобізм (анг. lobbyism, від lobby – приймальня, кулуари) визначається як система організованого впливу груп інтересів на суб'єктів прийняття політичних та адміністративних рішень органів державної влади, що виконує функції посередництва між громадянами та державою, розширює можливості соціальних груп брати участь у політичному процесі [1].

У «Британській енциклопедії» лобізм визначається як «...будь-які спроби індивіда чи групи приватних інтересів впливати на рішення влади; у початковому значенні – вказує на дії, що корегують результати голосування законодавців». Підкреслено, що лобі групуються поза законодавчими палатами, а лобіювання у певній формі присутнє в будь-якій політичній системі [2]. Проте у науковій літературі існують і інші дефініції лобізму. За твердженням М. Недюхи та М. Федоріна [7] їх близько 30, які відрізняються не принциповими, а суто суб'єктивними оцінками цього явища. Зокрема, науковцями не заперечується факт, що лобіювання – це вплив зацікавлених груп на прийняття рішень владними структурами. Тривають дискусії лише щодо того, хто є суб'єктом лобізму (зацікавлені групи чи групи тиску), наскільки це явище вписується у правові та моральні норми життєдіяльності суспільства, чиї інтереси відбиває лобістська діяльність (суспільні, замовника або власні тощо).

Лобізм можна вважати однією з найпоширеніших форм впливу добровільних об'єднань людей (груп інтересів) на органи влади в сучасних демократичних суспільствах. Політичного відтінку це явище набуло в ХІХ столітті у США. Тоді міністри й сенатори у вестибюлях готелів, де вони відпочивали, часто зустрічалися з виборцями, громадянами країни, вислуховували їхні прохання. Поступово ці «зустрічі» перетворилися на різновид вигідного політичного бізнесу, а слово «лобіювання» стало означати купівлю голосів за гроші. Історично із виникненням лобізму з'явилася і проблема його правового впорядкування. Лобісти вперше почали діяти на цілком законних підставах теж у Сполучених Штатах, коли першою поправкою до Конституції США 1789 р. було серед іншого гарантовано право «звертатися до уряду з проханнями». У 1876 р. був прийнятий закон «Про лобістську діяльність», згідно з яким кожен лобіст, діючи від свого імені або за дорученням третьої особи, мав офіційно зареєструватися в Палаті представників Конгресу.

Прийнятий у 1946 р. федеральний закон США «Про регулювання лобізму» чинний дотепер. Він закріпив процедури реєстрації й винагороди лобістів, зобов'язав їх звітувати про свою діяльність, чим зробив процес лобіювання більш відкритим для Конгресу і американського суспільства. Проте на рівні 7 штатів (Арканзас, Джорджія, Луїзіана, Мічиган, Монтана, Юта, Вайомінг) узагалі відсутні будь-які юридичні обмеження лобізму. Порушення ж законів щодо лобізму карається штрафом від 100 до 10 000 доларів. Зрештою, у грудні 1995 р. Сполучені Штати прийняли ще Закон про відкритість лобізму (Lobbying Disclosure Act), покликаний удосконалити лобістську діяльність, ліквідувати «тіньові схеми» цієї практики, тож лобізм у США легалізований цілком. І нині в цій країні під лобізмом розуміється, як правило, розгалужена система контор і агентств монополій або організованих груп при законодавчих і урядових органах, що чинять тиск (від переконання до підкупу) на представників останніх із метою ухвалення рішень (прийняття або блокування розгляду парламентом певних законів, отримання урядових замовлень, субсидій тощо) в інтересах організацій, які вони представляють.

У США виокремлюють такі форми лобістської діяльності:

виступ на слуханнях у комітетах Конгресу з викладом позицій зацікавлених сторін;
складання проектів законів і пропозицій для внесення їх на обговорення парламенту;
організація пропагандистських кампаній «за» чи «проти», «тиск знизу» (потоки листів, телеграм, телефонних дзвінків на адресу законодавців, особисті візити впливових місцевих виборців до своїх депутатів) [2; 7].

Різні країни світу через особливості чинних демократичних інститутів і норм прагнуть знайти свій шлях упорядкування лобістської діяльності. В Австрії ж, Франції та Голландії пішли шляхом створення спеціального інституту – «соціально-економічної ради», що має чіткий юридичний статус і виконує роль своєрідного «лобістського парламенту». Цей інститут виступає як консультативно-дорадчий орган, але й може бути наділений правом вирішального голосу в законотворчому процесі. У 2000 році шляхом прийняття відповідного законодавчого акту лобізм було легалізовано в Литві, продовж 2005-2006 рр. – у Польщі та Угорщині. Слід відзначити, що легалізація лобізму в цих країнах відбувалася в контексті антикорупційного дискурсу [2; 3]. У Німеччині спеціальних законів про лобізм нема, однак норми, які регулюють таку діяльність, інкорпоровані в інші нормативно-правові акти (Єдине положення про федеральні міністерства, Регламент діяльності Бундестагу, Кодекс поведінки члена Бундестагу, Положення про реєстрацію союзів і їхніх представників при Бундестазі в Німеччині тощо). Слід відзначити й те, що в Італії лобістська діяльність не визнається [2; 7].

Проте ще у 2010 році Парламентська Асамблея Ради Європи (ПАРЄ) ухвалила рекомендації 1908 (2010) «Лобіювання в демократичному суспільстві (Європейський кодекс поведінки при лобіюванні)», в яких зокрема зазначається, що нерегульованість лобістської діяльності на законодавчому рівні виводить з-під суспільного контролю діяльність груп інтересів та підриває суспільну довіру до органів влади. На думку ПАРЄ, особливу загрозу несе нелегальний лобізм державам-членам Ради Європи, де демократичні традиції не мають глибокого коріння і де відсутні ефективні механізми контролю з боку громадянського суспільства [3].

В Україні впродовж 26 років незалежності здійснювались неодноразові спроби ввести лобістську діяльність у межі правового поля. У теперішній час прийняття законодавства щодо визначення правових засад лобіювання передбачено Законом України від 14.10.2014 «Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки». Зокрема, заплановано:

- унормування лобіювання як легального демократичного шляху взаємодії громадянського суспільства та правової держави, визначення легальних форм і способів лобіювання;
- створення законодавчих перепон для корупції у правотворчій сфері;
- передбачення захисту суб'єктів правотворення від незаконного впливу на їхню діяльність;
- передбачення інформування громадськості про те, хто і чий інтереси лобіює в органах державної влади;
- створення ефективних механізмів контролю за лобіюванням;
- запровадження юридичної відповідальності для учасників лобістських правовідносин і визначення відповідних санкцій за незаконне лобіювання [10].

У вересні-жовтні 2016 р. у Верховній Раді України було зареєстровано два законопроекти: «Про лобізм» № 5144 від 20.09.2016 та «Про лобіювання» № 5144-1 від 05.10.2016 [9]. Вивчення цих законопроектів доводить суттєві відмінності між їхнім змістом – див. таблицю 1.

Таблиця 1

Порівняльна таблиця основних визначень, що надаються у законопроектах № 5144 та № 5144-1

№ з/п	Законопроект № 5144 від 20.09.2016 «Про лобізм»	Законопроект № 5144-1 від 05.10.2016 «Про лобіювання»
1	2	3
1.	лобізм – професійна діяльність суб'єкта лобізму, спрямована на просування законів, інших нормативно-правових актів, їх проектів під час процесу розробки, прийняття, скасування або зміни їх органами державної влади України, органами місцевого самоврядування України, іншими суб'єктами владних повноважень України, їх посадовими та службовими особами, депутатами усіх рівнів; представництво та захист інтересів замовника послуг з лобізму;	лобіювання – вплив суб'єкта лобіювання на діяльність Верховної Ради України, її посадових осіб, народних депутатів України під час процесу розробки, прийняття, скасування або зміни ними нормативно-правових актів;
2.	об'єкт лобізму – органи державної влади України, органи місцевого самоврядування України, інші суб'єкти владних повноважень України, їх посадові та службові особи, депутати усіх рівнів за виключенням обмежень, встановлених цим Законом;	об'єкт лобіювання – правотворчість у Верховній Раді України та її органах;

3.	суб'єкт лобізму (лобіст) – будь-яка фізична особа - громадянин України, яка постійно проживає в Україні протягом не менше п'яти років, або юридична особа - резидент України, зареєстрована в установленому законодавством порядку, за виключенням обмежень, встановлених цим Законом;	суб'єкт лобіювання (лобіст) – будь-яка фізична або юридична особа, а також особа, що здійснює лобіювання від імені суб'єкта лобіювання, зареєстрована у встановленому законодавством порядку та внесена до Електронного реєстру суб'єктів лобіювання;
4.	предмет лобізму – нормативно-правові акти та їх проекти органів державної влади України, органів місцевого самоврядування України, інших суб'єктів владних повноважень України, за виключенням обмежень, встановлених цим Законом; постанови Пленумів судів з питань узагальнення застосування законодавства України;	предмет лобіювання – закони та інші правові акти Верховної Ради України;
5.	замовник послуг з лобізму – фізична або юридична особа, яка є стороною договору про надання послуг з лобізму, на замовлення якої суб'єкт лобізму за винагороду надає послуги з лобізму, за виключенням обмежень, встановлених цим Законом та іншими Законами України.	замовник послуг з лобіювання – фізична або юридична особа, яка є стороною договору про надання послуг з лобіювання, на замовлення якої суб'єкт лобіювання за винагороду, або без неї, надає послуги з лобіювання.

По-перше, у законопроекті «Про лобіювання» предметом лобіювання є лише нормативно-правові акти Верховної Ради України, а у законопроекті «Про лобізм» предметом лобізму є нормативно-правові акти (їх проекти) всіх органів публічної влади, і звідси впливають всі інші принципів відмінності, і передусім щодо визначення лобізму (лобіювання) та його об'єкту. По-друге, згідно із законопроектом «Про лобіювання» суб'єктом лобіювання (лобістом) може бути будь-яка фізична або юридична особа, а законопроект «Про лобізм» до суб'єктів лобізму відносить тільки громадян України, які постійно проживають в Україні протягом не менше п'яти років, або юридичних осіб - резидентів України. По-третє, у законопроекті «Про лобізм» встановлюються обмеження лобістської діяльності, яких немає у другому законопроекті. Однак викликає подив визначення «предмет лобізму», яке надається у законопроекті «Про лобізм», у частині «постанови Пленумів судів з питань узагальнення застосування законодавства України». Згідно з Конституцією України вплив на суддю у будь-який спосіб забороняється, суддя, здійснюючи правосуддя, є незалежним та керується верховенством права, а до основних засад судочинства належить рівність усіх учасників судового процесу перед законом і судом [5], тому постанови Пленуму будь-якого суду не можуть бути предметом лобізму.

По-четверте, стаття 13 законопроекту «Про лобізм» має назву «Відповідальність суб'єкта та об'єкта лобізму» та передбачає у випадках порушення вимог законодавства можливість втрати статусу суб'єкта лобізму строком на один рік як дисциплінарне стягнення, але цей законопроект не передбачає інших видів юридичної відповідальності, і навпаки, в основному тексті законопроекту «Про лобіювання» не згадується про юридичну

відповідальність суб'єкта та об'єкта лобізму, а от у прикінцевих положеннях пропонується внести зміни до Кодексу України про адміністративні правопорушення щодо адміністративної відповідальності за порушення законодавства в сфері лобіювання. Санкції запропонованої статті передбачають штрафи, найбільший з них – 600 неоподатковуваних мінімумів доходів громадян (10 200 грн.). При цьому ані законопроект «Про лобізм», ані законопроект «Про лобіювання» не передбачають юридичної відповідальності замовника послуг з лобізму за незаконне лобіювання.

Отже, слід констатувати, що обидва законопроекти містять низку недоробок, і жоден з них повною мірою не створює законодавчих перепон для корупції у правотворчій сфері. При цьому уявляється, що визначення і межі дії законопроекту «Про лобізм» більшою мірою відповідають досвіду провідних країн світу, європейським вимогам і відносинам у сфері лобістської діяльності, які де-факто вже давно склалися в Україні та потребують негайного законодавчого врегулювання. Проте законопроект «Про лобізм» потребує суттєвого доопрацювання, і передусім уточнення його предмету, запровадження юридичної відповідальності для учасників лобістських правовідносин і відповідних санкцій за незаконне лобіювання, в т.ч. на найвищому рівні.

Висновки. Відсутність в Україні унормованих правових механізмів лобізму створює передумови для існування такого явища, як квазілобіювання, що посилює існуючі в суспільстві та державі корупційні ризики і загрози. Про необхідність прийняття законодавчого акту щодо врегулювання лобістських відносин свідчать і європейські вимоги, і досвід країн розвинутої демократії. Сфера дії цього акту повинна бути розповсюджена не лише на закони України та постанови Верховної Ради, а на нормативно-правові акти та їх проекти всіх органів публічної влади, що мають статус суб'єктів нормотворення, за винятком обмежень, встановлених законом. Крім того, потрібно запровадити сувору юридичну відповідальність за порушення вимог законодавства у сфері лобістської діяльності.

Подальших досліджень потребує пошук дієвих та ефективних механізмів контролю, в т.ч. громадського, за законністю лобістської діяльності, що здійснюється в Україні.

Література.

1. Великий енциклопедичний юридичний словник / За ред. акад. НАН України Ю. С. Шемшученка. – К.: Тов. «Видавництво Юридична думка», 2007. – 992 с.
2. Герасіна Л. М. Практики лобізму в політичному процесі України та світу : політико-соціологічний аспект / Л. М. Герасіна // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого». – 2016. – № 3 (30). – С. 6–17.
3. Гнатенко Н. Г. Інституціоналізація лобізму в Україні: історія та сучасність / Н. Г. Гнатенко // Зб. наук. пр. «Гілея: науковий вісник». – 2016. – Вип. 115. – С. 434–438.
4. Дьомін Ю. Перспективи гармонізації законодавства про адміністративну відповідальність за правопорушення, пов'язані з корупцією / Ю. Дьомін // Вісник Національної академії прокуратури України. – 2015. – № 1. – С. 54–59.
5. Конституція України: Прийнята на V сесії Верховної Ради України 28.06.1996 // [Електронний ресурс] – Режим доступу: <http://zakon1.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=254%EA%2F96-%E2%F0>.
6. Національна стратегія сприяння розвитку громадянського суспільства в Україні на 2016-2020: затверджено Указом Президента України від 26.02.2016 № 68/2016. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/68/2016>.

7. Недюха М. Лобізм як соціально-політичний феномен: сутність і засоби впливу / М. Недюха, М. Федорін // Віче. – 2010. - № 3 // [Електронний ресурс] - Режим доступу: <http://www.viche.info/journal/1857>.

8. Нестерович В. Ф. Вдосконалення конституційно-правового регулювання впливу громадськості на прийняття нормативно-правових актів в Україні / В. Ф. Нестерович // Вісник Запорізького національного університету. Юридичні науки. – 2014. – № 2. – С. 48–56.

9. Проекти Законів «Про лобізм» № 5144 від 20.09.2016; «Про лобіювання» № 5144-1 від 05.10.2016 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: http://w1.c1.rada.gov.ua/pls/zweb2/webproc2_5_1_J?ses=10009&num_s=2&num=&date1=&date2=&name_zp=%EВ%EE%E1%B3&out_type=&id=.

10. Про засади державної антикорупційної політики в Україні (Антикорупційна стратегія) на 2014-2017 роки : Закон України від 14.10.2014 // [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon3.rada.gov.ua/laws/show/1699-18>.

11. Про схвалення Концепції проекту Закону України «Про вплив громадськості на прийняття нормативно-правових актів»: розпорядження Кабінету Міністрів України від 22.04.2009 № 448-р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/448-2009-%D1%80>.